Спогад

Того літа я вперше побачив Київ і Дніпро.

Дорога від нашої хати до Київського театрального інституту пролягав між скіфськими могилами по старому чумацькому шляху з Криму на Чернігів. З новим коричневим магазинним чемоданом я вийшов на ту дорогу, на її сухий світанковий асфальт...

У Києві стало страшнувато: на рядових вулицях людей було більше, ніж недільними днями на базарі в Умані і навіть у Саврані... Та що найбільше мучило — сам інститут: затиснута несміла будова в три поверхи сиділа на овочевому магазині. З магазину пахло, чим і належить пахнути з овочевого магазину, а в коридорах інституту пахтіли духи і пудра солідних батьків, чиї діти за нумерованими дверима аудиторій відстоювали своє право служити Мельпомені. Жаль було тих, що не пройшли на перших турах. Вони нагадували глушену рибу.

Під кінець складання екзаменів моє економічне становище впало нижче рівня слаборозвинутих країн. Гроші на дорогу додому недоторканно лежали в кишені і обпалювали мою душу.

До того ж я соромився обідати в їдальнях: людей багато,— здавалось, усі дивляться на тебе.

Жили ми в розхитаному дерев'яному гуртожитку на Сталінці. У дворі чорніла колонка з водою. Вранці я напивався води на цілий день і — бігом по Червоноармійській на Хрещатик, у майбутні рідні пенати. Від щоденного пиття з колонки хлорованої води мої кістки і тіло пропахли хлоркою так, що на мене боялись сідати мухи. Та перед останнім екзаменом я був порятований: у прибиральниці нарвав на руці палець, і мити підлогу в гуртожитку взявся я. За це одержав "гонорар": кавун, оселедець, а хліб — скільки з'їси.

Одне слово, на останній екзамен я прийшов у бойовій поготові. Викликають. За столами — знайомі обличчя викладачів, які, здавалося, нічим поганим не загрожували. Складали ми етюд. В коридорах було чути: "найнайнайнайважливіший екзамен". Мені випав Чарлі Чаплін. Треба було зіграти глядача, який дивиться в кінотеатрі фільм Чапліна. Якось я чув від своєї мами, що до війни був такий дуже смішний артист Чаплін. Якщо смішний, то мені, глядачеві, належно сміятися. Та по очах приймальної комісії я побачив, що цей етюд давали уже не одному абітурієнту. Роздумувати було ніколи, я сів на стілець, покліпав очима перед уявним кіноекраном і "заснув". З кожною хвилиною сон мого персонажа міцнів, в уявному залі знімалась буря, на неї я, не розплющуючи очей, намагався відповідно реагувати і, разом з тим, дивився і далі свій сон натомленої людини.

Отже, поставили мені п'ятірку, і в той день 1955 року я став студентом акторського факультету Київського театрального інституту.

Нас відпустили на короткі канікули додому. В садах стояла пізня серпнева темнота, і дорога від вокзалу до нашої хати лежала холодна... Щось кінчилося, погасло в мені. Інше, нове, ще не почалося: радості чогось не було.

У темному вишневому дворі, напроти чорно-білої літньої печі, на низенькій табуретці сиділа мати. Вона тільки-но посадила хліб у піч і підгортала вуглину. Бузкові жарини освітлювали її лице. Те світло од печі нагадувало мені вечірній Київ. Я поставив чемодан. Мати глянула на мене й ні про що не спитала. Тільки сказала:

— Тато в хаті.— У материному голосі було те, до чого вона давно приготувалася.

Батько сидів за столом. Перед ним лежала розрізана диня. Батько ложкою вибирав з неї насіння. В хаті нічого не змінилося: та ж сама велика гасова лампа на стіні, мій саморобний детекторний приймач із

чорними навушниками на етажерці, свіжа, як завжди, ясна чистота скрізь, той же високий лисий батько з чорними очима й тонким прямим носом, і тільки я, — новоспечений київський студент. Батько не повірив:

— Покажи бумажку.

Я показав. Батько довго читав. У тій "бумажці" він довго читав не те, що треба. Батька вразило надруковане на машинці "державними літерами" його прізвище. Уперше в житті він побачив своє прізвище, надруковане такими літерами. Батько всміхнувся. Він відсунув диню, встав, підніс посвідку до лампи, прочитав своє прізвище тихо, по складах ще раз, подумав і запитав:

— Як там Київ?

А Київ першого студентського вересня став для мене столицею світу, захоплюючих лекцій, репетицій, футболу, кавунів і віршів.

Десь у середині вересня мені зненацька запропонували, крім занять з акторської майстерності, відвідувати заняття ще й з режисури. Хто те придумав, я й досі не знаю. Надалі я став навчатися і там, і там. На режисерському курсі студенти були значно старші за мене, я їх спочатку боявся, а тоді звик. Мені одразу сподобалось, що вони говорять не так голосно, як мої однокурсники. А те, що вони кидали на мою персону свої надто зневажливі й зверхні погляди,— це не турбувало мене: вони без п'яти хвилин режисери, а я хто?

Почалися всякі режисерські розробки, аналізи п'єс, креслення мізансцен — я накинувся на цю роботу, як вогонь на суху солому...

Була друга половина вересня. Мене викликали з лекції. В коридорі секретарка дивним, як на секретарку, голосом сказала, щоб я йшов прямо до кабінету ректора і що там зо мною хоче говорити Довженко.

Хто такий Довженко — я не знав. "Хто ж це такий,— думав я,— і чого такий тихий голос секретарки?"

Підходжу до дверей кабінету ректора. Відповідного кольору двері, оббиті по краях мідними кнопками, не те щоб лякали собою, а ніби від чогось застерігали. Заходжу. Зупиняюсь біля порога. За красивим блідо-горіховим столом сидить наш ректор, а на дивані в голубу сосонку, навпроти вікна з призахідним сонцем,— сивий, широкоплечий, міцний чоловік. М'яким, уважним поглядом дивиться на мене. Це був Довженко.

Враз його погляд упав на мої балетки... Кілька днів тому в моїй тій взуванці відклеїлись підметки. Я підібрав мідну дротину якраз під колір балеток і зшив нею підметки з передами, так що в інституті, а тим паче на вулицях, ніхто того не помічав і не помітив би зроду... Довженко усміхнувся. Я почервонів... Ректор назвав моє прізвище. Довженко — своє. Настала пауза. Довженко весело розглядав мене. Мені стало ніяково під його поглядом, плечі мої в синій безрукавці піднялись, зсутулились, як у древнього єгиптянина. Так я стояв, похиливши голову на ключиці.

Тоді Довженко спитав, звідки я, з якої сім'ї, скільки у нас дітей, яка в нас річка, чи багато з нашого села молоді поїхали піднімати цілину, чи є в нашому колгоспі коні і скільки. Я відповідав і дивувався тим запитанням. Якби таких запитань та побільше мені на екзаменах!

Потім Довженко запитав, чи не болять у мене п'яти. Ректор якось особливо запитливо поглянув на Довженка. П'яти у мене справді боліли. Балетки ж були без каблуків. Коли ходиш у них на ґрунтовій дорозі — п'яти не болять, а як походиш по асфальту — ниють.

— Болять,— відповів я, і враз мені стало легко, і тоді я, вже в свою чергу, глянув, у що взутий і одягнутий Довженко. Він помітив це, відкинув голову на голубі сосонки дивана і засміявся. У призахідному

вересневому сонці його засмагле обличчя світилось темним житнім золотом.

Довженко запитав, що я читав на екзаменах. Я читав "Гонта в Умані" — трагічний розділ з поеми Шевченка "Гайдамаки". Він попросив прочитати. Я прочитав. І коли закінчив читать, Довженко раптом рвучко встав, упала на підлогу з дивана його палиця, встав і враз зміненим, різким, беззаперечним, владним голосом сказав, що забирає мене з собою в Москву, в кіноінститут.

Ще гарячий від "Гонти в Умані", я подивився на ректора. Поволі підвівся й ректор. Та я вже знав: хто б і що б зараз мені не сказав, заборонив, не пустив — я вже належу цій людині. Він — мій.

Так воно й вийшло: ректор тихо сказав Олександру Петровичу, що я ще молодий, що мене ж тільки прийняли до театрального інституту, тепер відвідую й режисуру, і що в Москві мені буде важко...

Та Довженко, не мовлячи й слова, рвучко вийняв записник, швидко щось у ньому записав, відірвав аркуш, подав мені й сказав, щоб за тією адресою я прийшов до нього завтра о сьомій вечора. То була адреса й телефон його сестри Поліни Петрівни по вулиці Горького.

Вечір і всю ніч наша кімната в новому гуртожитку була блокована студентами, особливо старших курсів. Усі, хто бачив, слухав, читав Довженка, говорили про нього. Мене вчили, як поводитися з Довженком, яким голосом з ним взагалі говорити, в яких випадках з ним взагалі мовчати. Коротше кажучи, молоді "довженкознавці" надресирували мене так, що весь наступний день я ходив як лунатик, забув навіть уранці помитися.

О сьомій вечора холодною, не своєю рукою натиснув кнопку дзвінка.

Двері відчинила Поліна Петрівна і запросила увійти. З кімнати, крайньої від дверей, вийшов Олександр Петрович: в окулярах, блідо-голубій сорочці, молодий і чимось задоволений. Він замовив Поліні Петрівні чаю й повів мене в кімнату, посадовив, узяв зі столу аркуш паперу і почав читати із "Зачарованої Десни" те місце, де він, маленький Сашко, їде з батьком на сінокіс... Довженко вів слова по єдино відомій йому дорозі, попереду якої йшли його очі: все було винятково видиме, чітке і ясне — навіть повітря можна було брати руками.

Довженко читав довго, в голосі його не було суєти. Інколи він поглядав на мене. Я запам'ятовував і запам'ятав усе з першого і до останнього слова — так воно мені все припало до душі. Легка моя пам'ять вбирала в себе одразу все, що їй подобалося.

Закінчивши читання, Довженко поцікавився, скільки мені років. Я сказав і запитав:

— А хто це написав?

У школі і вже в інституті всі мої вчителі читали і говорили з книг і по книгах письменників. Письменник для мене — було і в щось на зразок всесвіту. І коли я знову запитав:

— Ви письменник? — Довженко поклав аркуш на стіл, сів, про щось подумав, і йому стало сумно.

Поліна Петрівна принесла чай. Довженко мовчав. Поліна Петрівна подивилася на Олександра Петровича, а тоді на мене. Мені стало холодно. Поліна Петрівна вийшла, Довженко продовжував думати про щось своє... Я хотів тікати. Мені стало страшно, що я міг образити чи сказати щось не те цій людині... В коридорі задзвонив телефон. Довженко підвівся і вийшов до телефону. На столі, списаний дрібними, як зерня яблука, літерами, лежав аркуш, а з-за скла в шафі мені світила

кольорова листівка з Довженка. З листівки очі Довженка дивилися спокійно і строго.

У кімнату після телефонної розмови Довженко увійшов так, ніби він щойно біг. Він підійшов до столу, зібрав списані аркуші й сам собі сказав, що буде негайно їхати. Вій був знервований і похмурий, і краї його губ опустилися в печаль.

Довженко знову сів. Дихав він важко і голосно, на щоках і надбрів'ї виступали червоні плями. Я підвівся, щоб іти. Довженко подивився на мене, і в сіро-зелених очах його були біль і образа, що впали на нього під час телефонної розмови.

Вже на сходах мене гукнула Поліна Петрівна і дала мені п'ятдесят карбованців на нові балетки, як вона сказала, від Олександра Петровича.

У той вечір в гуртожиток я не пішов, а пішов у Ботанічний сад за околицею Києва і там у кущах переночував. У Ботанічному саду стояв пригасаючий запах флоксів. У ту ніч я, мабуть, не спав, тому що мені нічого не снилося. Перед очима був аркуш, списаний яблуневим насінням, і у вухах гримів недобрий телефон.

Минали дні. Лекції спливали як вода. Була субота. В одну з перерв до мене підійшла секретарка і таємничим, підпільним голосом звеліла зайти до бібліотеки. У бібліотеці на столі лежала телеграма: мій Довженко кликав мене до себе в Москву... Попливли по небу непорушні хмари! "Ой, — сказала секретарка,— якби в цю хвилину бачив тебе твій Довженко!"

Біле осіннє повітря на пероні тремтіло. Майбутні розповнілі заслужені і народні артисти, а поки що мої однокурсники проводжали мене з виноградом у руках і сміялися на диво голосно, ніби я їхав на міжнародний фестиваль.

У Москві падав лист. Молода осінь поспішала. У вестибюлі мого нового інституту пахло свіжими огірками — так завжди пахне свіжа фарба. Я зайшов до деканату і сказав, що я — до Довженка. В деканаті звели брови й відповіли, що Довженко буває в інституті по середах і п'ятницях. Ага. Ясно. Сьогодні був понеділок. Мій улюблений чемодан у руці враз став важким. Я зібрався йти на вокзал: переночую ці дві ночі там.

— А вы, случайно, не тот ли?

— Той...

— Да-а-а?

Деканат приготувався, очевидно, зустріти привезеного самим Довженком з України ну принаймні Тараса Бульбу...

Через кілька хвилин я вже сидів у аудиторії серед своїх майбутніх товаришів і друзів. Тільки що таке? Що за обличчя? Як на плакаті "Миру — мир"... Так воно й вийшло: Іспанія і Корея, Грузія і НДР, Іран, Естонія, Росія, Татарія, Польща, Узбекистан. Усе це — майстерня Довженка. Наш Майстер зібрав таких ось нас з усього світу під свої, відомі світові художні знамена вчитись. Як усе чудово починається!

Але увечері того дня трапилось таке: до мене підбіг якийсь студент і приречено запитав:

— У футбол граєш?

Я зрозумів, що футбольна честь нашого інституту того вечора залежить і від моїх ніг.

Коли в другому таймі я врізався головою в штангу, хтось із трибуни жіночим голосом захоплююче закричав: "Отелло!!!" З голови "Отелло"

здеркотіла кров, і після матчу довелося постригтися... Багато було пролито рятівної зеленки.

Та — наближалась середа. Середа... Довженко... Якби в мене був глузд, я б з нього зійшов: стрижений, з синім, як виноградне гроно, синцем під оком, я повинен був стати перед очі Довженка. У таких випадках з сорому й ганьби краще всього провалитися крізь землю. Та земля в Москві тверда, асфальт, і провалитися крізь нього було важкувато.

Вранішнє сонце розлилося на стерильній чистоті аудиторії. Всі ждали Довженка. Ждав його і я, забившись у куток під стіною, нагнувши голову, як перед ешафотом.

І ось о дев'ятій нуль-нуль в аудиторію увійшов Довженко зі своїми асистентами. Всі встали. Одним оком з-за спини виглянув і я. Довженко розглядав кожного свого учня окремо. І коли всі сіли, я зігнувся іще нижче: слава богу, Довженко мене не помітив. Довженко підійшов до вікна і, ніби охоплюючи щось руками, сказав, що на тому тижні приїхав з України: тихими осінніми рухами він став нам показувати каховські береги і саму Каховку. Довженко говорив про будівельників і птахів, бульдозери і велику воду. Довженко говорив про комунізм. Комунізм був його любов'ю й надією.

Довженко говорив про світогляд. Про науку мислення, про почуття, народи, час. Він був зачарований. Він був у полоні Каховки, її людей, повітря, Дніпра, грандіозного наступу на посушливі степи. Його душа, його талант, фантазія належали великому перетворенню Півдня України. Каховка повернула Довженкові молодість.

Минула година, друга. Облич своїх однокурсників я не бачив, та бачив обличчя асистентів Довженка: мимоволі забувши, що вони наші викладачі, вони, слово честі, нагадували мені людей, що вперше сіли за шкільну парту. Крім новизни думок, несподіваної і стрімкої образності,

чарівності, Довженко володів іще якимсь чудодійним гіпнозом оповідача...

Всі підвелись і підійшли до Довженка. Я тихенько попід стіною хотів прослизнути до дверей, але хтось із викладачів гукнув мене. Я зупинився. Од вікна на мене дивився Довженко. Ноги мої ніби хтось прибив до підлоги цвяхами.

Прикривши рукою виноградне око, другим я дивився туди, де пахло зворотною, залізною дорогою додому. Довженко підійшов, узяв рукою мою стрижену голову, повернув її туди-сюди, ніби хотів відгвинтити, і сказав:

— Товкач! Який товкач!

Усі засміялись...

Увечері того ж дня я вперше переступив поріг квартири Довженка. У ясному маленькому коридорі стояла Юлія Іполитівна. Вона була в той вечір схвильовано-урочиста, красива. Її краса вразила, потрясла мене.

Довженко був не сам. У кімнаті сиділи люди. У вікні на кватирці висіла фіранка з марлі, і за тією марлевою фіранкою гув унизу машинами проспект. Довженко познайомив мене з своїми гостями: Шостакович, Шкловський, Ліванов, Козловський, Хікмет. Але що найголовніше мені сподобалось у квартирі Довженка — це телевізор! Біля телевізора Довженко мене й посадив. Йшла розмова про нашумілий роман Дудінцева "Не хлібом єдиним". Потім Довженко почав розповідати про якусь нову українську повість (то була "Рідна сторона" Василя Земляка), про уявну дамбу через Берінгову протоку. Враз запитав мене, чи не пишу я віршів.

Після того вечора Довженко наказав мені засісти для початку за греків і римлян. Ох ці бородаті стародавні греки і свіжовиголені

стародавні римляни!.. Я окопався в золотій землі давніх часів, але ноги мої і вві сні бігли до дівчат: не міг же я допустити, щоб з нашого інституту наших дівчат переманювали на концертні вечори в інші вузи, ну, скажімо, типу МДУ.

За це мені й перепало. Вчився я легко, з нальоту, спав на голій сітці, без матраца і ковдри, але хтось доніс, і Олександр Петрович "узяв мене в роботу": і за дівчат, і за куріння, тільки про футбол нічого не казав.

Після цієї розмови найстрашнішим місцем для мене стала сцена, де ми, студенти, грали всякі уривки з п'єс: як на зло, я грав у цих уривках усі любовні ролі! Господи, як мені було! Олександр Петрович дивився із залу!.. Я зненавидів кожне любовне слово, написане Лєсковим, Гауптманом, Вишневським. Але треба було грати, заробляти оцінку, а заодно й стипендію. Тільки ж горе — стипендію мені перестали платити, з фізкультури "двійка". В нашій футбольній інститутській команді грати було нецікаво, я грав за іншу, клубну команду, за це мені, зраднику,— "двійка".

Олександр Петрович дізнався про це. Нічого не казав. А коли пізніми вечорами я виходив від нього, Юлія Іполитівна в кишеню мого піджака клала гроші.

У журналі "Дніпро" вийшла "Зачарована Десна". Олександр Петрович, дивлячись на той номер журналу, вдавалося, не вірив, що так воно й є.

— Миколо,— "л" у нього було м'яке, полтавське,— сідайте і кадруйте мою Десну.

Як він любив цей журнальний номер! Любив тією любов'ю, ім'я якій — страждання.

Завжди з ним була його любов. Як уважно вона оберігала його від суєти і неправди, як стрімко створила для єдиного в світі — для людської спільності, народу...

В його очах пролітав сніг...

У Будинку літераторів Довженко читав "Поему про море". Я там був. Пробрався на антресолі, сидів у пальті і слухав свого вчителя три години. Народу там було повно.

Увечері, коли сказав Довженкові, що я там був, Олександр Петрович якось щасливо, тихо подивився на мене і попросив розповісти, як він читав і що було потім.

..Йшла пізня осінь.

1975